

EKKLESIA AMSTERDAM zondag 14 januari 2024

Niet die wij denken – ‘Godsgeleerdheid’ als gotspe.

Franz Overbeck's onbeantwoorde vragen aan theologie en christendom

Kees Kok

Ten geleide

Dat ik tegenwoordig in de Weekbrief word aangekondigd als ‘theoloog’, of zoals sommige mensen zeggen ‘godgeleerde’, klopt wel, want ik heb theologie gestudeerd, op de Katholieke Theologische Hogeschool, hier pal aan de overkant, dus ja. Maar de titel ‘godgeleerde’ is natuurlijk een gotspe, een ‘onbeschaamde brutaliteit’, zoals Van Dale dat jiddische woord vertaalt, ‘ongehoord’. 700 jaar geleden noemde Meister Eckhart de theologie ‘Geleerde onwetendheid’, *docta ignorantia*. Godsgeleerdheid is godsonmogelijk, maar heeft desondanks een lange, vaak eerbiedwaardige geschiedenis. Zo’n duizend jaar geleden is de theologie door Anselmus van Canterbury treffend omschreven als *Fides quaerens intellectum*: ‘geloof op zoek naar begrip’. Dat is op zich een lofwaardig streven – willen begrijpen wat je gelooft, maar het leidt telkens opnieuw tot het misverstand dat geloven vooral een intellectuele bezigheid is, in plaats van een manier van leven. Theologie was niet bepaald mijn favoriete vak. Volgens de negentiende-eeuwse Duitse theoloog Franz Overbeck heeft de doorsnee gelovige doorgaans helemaal geen behoefte aan theologie en begrijpt meestal niets van haar jargon. Mijn kennismaking met hem was dan ook een lang feest van herkenning, dat dertig jaar later resulteerde in een boek. Overbeck is heel veel. Ik hoop hem vandaag een beetje met u te kunnen delen.

Zo heeft hij gezegd: ‘Het enige ware geloof is kindergeloof. Tijd voor de kinderkring

1

Franz Overbeck. Zijn naam kwam ik in 1993 voor het eerst tegen en sindsdien is hij mij blijven bezighouden. Hij werd in 1837 geboren als zoon van een Duitse Lutherse vader en een Franse katholieke moeder. ‘Ik ben voortgekomen uit een niet per se antireligieus, maar wel a-religieus geslacht’, schreef hij in zijn zijn schaarse autobiografische notities *Selbstbekenntnisse*. En: ‘Ik ben in zekere zin het gevolg van de strijd tussen de confessies [katholiek en evangelisch] waarmee de theologen ons hebben opgescheept (...) ik mag die kerels echt niet’. Zijn lutherse grootmoeder bracht hem vanuit haar geloof wel enkele morele grondbeginselen bij, met menselijkheid als kernwoord. Voor hem net genoeg om een soort kinderlijk dominees-ideaal te ontwikkelen en theologie te gaan studeren. Hij wordt geen dominee. Bij een proefpreek ontbrak het hem, volgens de commissie, aan zalving. Hij wordt wel theoloog, maar steeds meer tegen wil en dank. Want tijdens zijn studie ontdekt hij dat ‘theologie de poging is om de waarheid van het religieuze geloof wetenschappelijk aan het licht te brengen.’ Maar, weet hij, ‘een levenskrachtig geloof bedankt daarvoor.’

Als kind gelooft Franz Overbeck nog als een kind, dat braaf bid voor het slapen gaan. Daar is hij mee opgehouden toen hij theologie ging studeren. Want, zegt hij: ‘We moeten niet blijven geloven *wat* wij als kinderen geloofden. Maar wat wij geloven, moeten wij wel altijd *als kinderen* geloven.’ Zelf bleef hij zijn hele leven geloven wat hij van zijn grootmoeder had meegekregen. Nog enkele weken voor zijn dood schreef hij: ‘Wat ik in mijn leven van de geschiedenis heb geleerd (...), heeft mij allang van mijn kindergeloof, het geloof in God, beroofd, maar niet van het geloof in de mensen.’

Is dat wat Paulus in zijn 'Hooglied van de liefde' bedoelt met: 'Toen ik nog een klein kind was, praatte ik zoals kinderen doen en ik dacht niet verder dan kinderen doen. Nu ik een man – een volwassen mens – geworden ben, heb ik dat achter mij gelaten.' De meesten van ons zullen dat waarschijnlijk beamen: wij kunnen niet meer geloven wat wij als kinderen geloofden, niet naïef, niet kinderlijk. Maar misschien nog wel *als kinderen*, onbevangen – zoals wij dat hier zingen en vieren, open en zonder gêne? Zij het niet zonder twijfels en vragen, 'Als in een donkere spiegel'. Iemand heeft dat ooit 'de tweede naïviteit' genoemd.

2

Franz Overbeck noemt zichzelf geen 'christen'. Niet uit verachting, maar uit respect voor het oorspronkelijke christendom, het 'oerchristendom' zoals hij het noemde, 'toen het nog in zijn Joodse luiers lag'. Dat is een opmerkelijke uitspraak, zeker in zijn tijd, toen de theologie in het algemeen nog behoorlijk antisemitisch was en de joodse oorsprong van het christendom nog weinigen bewust was. Dat oerchristendom dat hij onderscheidt van het latere, kerkelijke christendom, was en bleef voor hem persoonlijk een mooi maar vreemd en onmogelijk geloof. 'Die druiven hangen voor mij te hoog'. Te veel gevraagd.

Grote bewondering heeft Overbeck daarom voor het vroege monnikendom; voor de mannen en de enkele vrouw, die zich uit de wereld terugtrokken in de woestijn om daar volgens hun christelijke idealen te kunnen leven. Wat, zoals Overbeck fijntjes vaststelt, natuurlijk ook daar niet lukte. Want hoe verbeter je de wereld in de woestijn – eenzaam in een grot of als pilaarheilige? Maar, zegt hij: 'Zonder het monnikendom zou de kerk waarschijnlijk in haar loopbaan tot stilstand zijn gekomen.' Ook voor de betekenis van latere religieuze orden voor de westerse beschaving, heeft hij groot respect, al ziet hij scherp hoe die op de duur allemaal door Rome werden ingekapseld – repressief getolereerd – en vaak ingeschakeld bij de ketterbestrijding – vooral de Dominicanen en de Jezuïeten.

In 1870 krijgt Overbeck aan de Universiteit van het Zwitserse Bazel een aanstelling als docent Nieuwe Testament en Oude Kerkgeschiedenis. Dat vak probeert hij zo wetenschappelijk mogelijk te bestuderen en te doceren, 'Ohne Tendenz' zoals hij het zelf noemde: zonder kerkelijke, religieuze, theologische, laat staan dogmatische intenties. Maar hij dringt zijn ongeloof niet op aan zijn studenten – die met hem weglopen – hij wil hun geloof niet in de weg staan. Dus steekt hij zijn kritiek op de heersende kerk en theologie onder stoelen en collegebanken, zij het met grote moeite en spijt.

3

Intussen bouwt Overbeck thuis aan zijn geheime levenswerk dat hij zijn 'Kirchenlexicon' noemt. Dat bestaat uit zo'n 20.000 in een soort steno volgekrabbelde fishes, over van alles en nog wat: vooral alles wat hij over filosofie, literatuur, theologie, exegese en religie las en hoorde. Dat getuigt allemaal van grote eruditie en wijsheid. Hij schrijft onder andere over het 'treurige schouwspel' van de verandering van het vaak nog vervolgdde vroegste christendom in een staatskerk. Terwijl de monniken de woestijn opzoeken, werpen bisschoppen zich zonder gêne in de armen van de geniale, maar gewetenloze despoot keizer Constantijn. Even pijnlijk noemt hij de fanatieke twist- en vervolgingszucht tijdens de eerste door de keizer gecontroleerde concilies. Daar ging het alleen maar over *dogmatische formules*, die voor de massa gelovigen louter lege woorden bleven. En dat waren, zegt hij, de eerste vruchten van een totaal onvruchtbare dogmatiseringswoede.

4

In 1873 verscheen zijn enige tijdens zijn leven gepubliceerde boek: *'Die Christlichkeit der Theologie'*, dat hij altijd *'mein Schriftchen'* noemde; over de christelijkheid van de theologie, waaraan het volgens hem dus nogal ontbrak. Hij betwijfelt of de theologie ooit aanspraak heeft kunnen maken op het predicaat 'christelijk'. Zij wil veel te graag wetenschappelijk zijn en een rol spelen in de grote wereld, vaak ook dicht tegen de macht aanschurken. Maar daar maalt de doorsnee gelovige dus niet om.

Overbeck bespreekt de twee belangrijkste theologische stromingen: de conservatieve of 'apologetische' theologie probeert het christendom wanhopig te verdedigen tegen de wetenschap – zoals tegen de evolutietheorie. En de 'liberale' of de 'moderne' theologie probeert het christendom juist met de wetenschap te verzoenen, waarbij ze volgens Overbeck het kind met het badwater weggooit. Die twee stromingen bestaan nog steeds. Nog altijd verzetten conservatieve christenen en theologen zich tegen de wetenschap en zoeken de progressieven daarin hun heil. De verliezer is het christendom zelf – dat wil zeggen: het oorspronkelijke oerchristendom in zijn Joodse luiers.

Overbeck lag vooral in de clinch met de 'moderne' theologie. "Die moderne Theologie ist eine *moderne* Theologie," schamperde hij. 'Modern' betekent: vergaan, verrotten. Tegen de apologetische theologen zegt hij: "De enige serieuze manier om het christendom te verdedigen, is de vraag stellen wat de mensheid er in de loop der eeuwen van heeft geleerd, welk nut zij ervan heeft gehad en in hoeverre zij daar beter of slechter van is geworden." En elders: 'Alles wat men de religie kan verwijten, is samen te vatten in het verwijt van de inhumaniteit, haar bedreiging van de menselijkheid.'

5

Terwijl Overbeck met zijn boekje de strijd aanbindt met de theologie, maakt zijn collega, de filosoof Friedrich Nietzsche, die in hetzelfde pand woont, gehakt van het Duitse nationalisme en de 'verkleuring' van de Duitse cultuur en wetenschap. Vijf jaar lang wonen, eten en discussiëren zij dagelijks samen. Als een soort wetenschappelijke provo's gaan ze tekeer tegen alles wat in die tijd hoog stond aangeschreven, tegen de kerkelijke en politieke bonzen: Overbeck, de introverte, beminlijke, met zijn scherpe geest en pen, en de extraverte, geniaal-gekke, en flamboyante Nietzsche.

Als Nietzsche voor zijn gezondheid zijn heil zoekt in warmere streken, blijft Overbeck - inmiddels gehuwd - hem altijd volgen. Hij voert een intensieve correspondentie met hem, maakt zich vaak zorgen over hem en probeert zijn financiële chaos te managen, een echte mantelzorger. Nietzsche noemde hem de ernstigste, vrijmoedigste en beminlijk-eenvoudigste mens en geleerde die men zich als vriend kan wensen. Als hij in 1889 in Turijn psychisch volledig instort, snelt Overbeck met de trein vanuit Bazel naar hem toe en brengt hem naar zijn moeder. Hij zal daarna nog elf jaar in psychotische toestand leven, tot zijn dood in 1900.

6

In zijn laatste jaren ziet Overbeck overal om zich heen 'de nerveuze drang groeien om de religie te verdedigen'. Enkele weken voor zijn dood noteert hij in zijn *Selbstbekenntnisse*: "Je voelt de liefde verdwijnen die alle verdediging zo eenvoudig maakt. Zou dat niet betekenen dat de fundamenten van de liefde onder de religie beginnen te bezwijken?" Hij overleed in 1905. Na zijn dood werd hij door het gros van zijn godgeleerde collega's als 'ongelovige'

dodgezwegen, of als 'onwetenschappelijk' afgeserveerd. Zijn zeer gedegen, geheel uitgeschreven werkcolleges, studies, brieven en een groot deel van zijn Kirchenlexikon - werden pas lang na zijn dood, in de jaren negentig van de vorige eeuw, uitgegeven, in elf delen.

In 1914 scharen veel gewichtige Duitse theologen zich aan de zijde van de oorlogvoerende Duitse keizer en in de jaren dertig kozen veel 'Deutsche Christen' de kant van de Nazi's. De vragen die Overbeck aan de theologen en aan andere gewichtige vertegenwoordigers van het christendom stelde – en eigenlijk aan iedereen die zichzelf 'christen' noemt, zijn nog altijd hoogst actueel.

'Ach jullie, verlichten, ontrukten, als je niet liefhebt je naaste (...), in schaduwen dwaal je maar rond, door kunstlicht je ogen bedorven.'